

Paul Th. Kok

Arm en fatsoenlijk: het beeld van de arme in Nederland omstreeks 1900

Het beeld dat historici hebben van armoede in het verleden wijkt over het algemeen niet veel af van de perceptie van 'gegoede' tijdgenoten. Er zou een *culture of poverty* bestaan met afwijkende normen en waarden, waarvan een hoog alcoholgebruik en onzedelijk gedrag enkele voorbeelden zijn. Aan de hand van een casestudy over de Leeuwarder armen nuanceert Paul Kok dit beeld.

Stinkt armoede?

De Vlaamse auteur Raymond Brulez beschrijft hoe hij aan het begin van de twintigste eeuw op een dag zijn vriendje, afkomstig uit een arm gezin, aan zijn tante voorstelde. Bij hun vertrek hoorde hij zijn tante zachtjes opmerken dat het vriendje een 'armemensenluchtje' afgaf, omschreven als een weeë soms weerzinwekkende geur, die echter niets met de onzindelijkheid van de betrokkenen had te maken. 'Zij komt voor bij personen, die niet over een aparte woonkamer beschikken. Van wie bestendig verblijft in de keuken, doordrenken zich de kleren, bij wassen en koken, met een onappetijtelijke mixtuur van diverse walmen.'¹

Als men zelf in armoede is opgegroeid (dat gold niet voor Brulez) blijft het oordeel echter anders uit te vallen. Hendrik Algra was bijna een halve eeuw lang (van 1935 tot 1977) hoofdredacteur van het *Friesch Dagblad*. In zijn memoires vertelt hij van zijn woede op een predikant die had gezegd dat armoede stonk. Het wonen in een krot zou verpaupering, vervuiling en dus stank tot gevolg hebben. Deze bewering vond Algra een belediging voor zijn moeder, die zorgde voor een hagelwitte was, die de vloer in de kamer bruinrood verfde met verf uit een busje van zeven stuivers en die de

1 R. Brulez, *Mijn woningen. Autobiografisch vierluik* (Amsterdam 1997) 133.

Burgers in een steeg: bloemen in de vensterbank en klompen voor de deur in een steegje nabij de Oldehove (1922, collectie Gemeentearchief Leeuwarden).

klompen alleen maar duldde op het straatje buiten de voordeur.² De Algra's woonden op het Friese platteland; armen die daarentegen in de achterbuurten van de steden woonden, zullen veel meer moeite hebben gehad om het gezin reukvrij te houden, al was het alleen maar omdat de woning zelf naar vocht en schimmel stonk.

Het benadrukken van het feit dat armen stonken, legitimeerde volgens de Franse historicus Corbain een ingrijpen van hogerhand: 'Hoe meer de smerigheid van de werkende klassen onder de aandacht wordt gebracht en hoe sterker het alleen al uit hun aanwezigheid voortvloeiende besmettingsgevaar wordt benadrukt, des te gemakkelijker zal deze rechtvaardigingsterreur waarin de bourgeoisie behagen schept en waarmee ze haar kwade geweten onderdrukt, zich weten te handhaven.'³ Door daarnaast de afwijkende waarden en normen van armen ook op andere terreinen te benadrukken, kon het gehele probleem van de armoede afdoende verklaard worden: armoede was de schuld van de armen zelf. Een tweetal voorbeelden volgen hieronder als illustratie van deze rond 1900 veel voorkomende benadering.

Volgens Hintzen (voorzitter van de particuliere armenzorgvereniging 'Verbetering van Armenzorg' te Rotterdam) had elk mens de plicht om zonder hulp van derden te zorgen voor zichzelf en de zijnen. Nu, zo stelde hij, wist iedereen die met de praktijk bekend was dat juist deze verplichting 'vooral bij de armsten en zedelijk weinig ontwikkelden' werd veronachtzaamd. Daarom was het geen goede oplossing dat 'wij (rijken) veel van ons bezit afstaan aan de armen. (...) De overgrote meerderheid van de behoeftigen met haar geringe veerkracht, haar kwalen, haar gebreken en haar zedelijke verwording is dan ook door armenzorg alléén niet op te heffen.' Met een dergelijk negatief beeld van de arme op zak kon men zijn geld in de beurs houden. Dit bleek eveneens het geval bij Hintzens stad- en standgenoot, de bankier Marten Mees. Ook bij hem ontmoeten we een koppeling tussen de vermeende onzedelijkheid van de armen en het - daarom - niet afstand hoeven te doen van bezit. In een brief uit 1878, gericht aan zijn jong overleden lievelingszoon Henri, schreef Mees onder meer: 'Vooral in ons oordelen over de lagere standen moeten wij voorzichtig zijn. Wanneer wij een algemeen verspreid gebrek zien bij de lagere standen, zooals zorgeloosheid, luiheid, etc., dan moeten wij bedenken, dat het heel

2 H. Algra, *Mijn werk, mijn leven* (Assen 1970) 4.

3 Zie over het verband tussen reuk en armoede: A. Corbin, *Pestdamp en bloesemgeur* (Nijmegen 1999) 183-206, citaat op 184.

waarschijnlijk is, dat wij het eveneens zouden zijn, indien wij in dezelfde omstandigheden waren grootgebracht. (...) Afgescheiden van andere consideratiën die dit onraadzaam maken, zouden de armen er niet beter door worden, als de bezittingen van de rijken onder hen verdeeld werden.⁴

De sociale en in toenemende mate ook geografische scheiding tussen arm en rijk maakte het voor personen, in meerdere of mindere mate riant zetelend boven de armoedegrens, blijkbaar moeilijk om door de ellende van de materiële armoede heen te kijken. Waar woning en kleding er beroerd uitzagen, trokken tijdgenoten de conclusie dat het met de moraal van de armen niet veel beter gesteld zou zijn. De materiële armoede werd dus beeldbepalend.

Historisch onderzoek naar de lotgevallen van de armen is er weinig verricht. Het beeld dat we bij de meeste historici van de armen tegenkomen verschilt maar weinig van dat van de tijdgenoten van de armen en dat is geen wonder, want in de meeste gevallen schreven de historici de uitlatingen van gegoede tijdgenoten letterlijk over. Dat geldt bijvoorbeeld voor Brugmans (die spreekt over blind fatalisme en dweepzucht) en voor Lis, Soly en Van Damme die wijzen op het massale alcoholgebruik, op het uitgeven van geld aan overbodige zaken en op de criminaliteit die in grote mate onder de armen zou voorkomen. Deze verschijnselen wijzen volgens hen op het bestaan van een geheel eigen levenswijze van de onderste sociale lagen der bevolking, die gericht was tegen de cultuur van de maatschappelijke bovenlaag.⁵

Niet alleen historici gingen uit van een foutieve beeldvorming. Ook antropologen en sociologen droegen hun steentje bij. De bekendste opvatting is die van de in 1970 overleden Amerikaanse antropoloog Oscar Lewis. Het negatieve beeld dat veel gegoede burgers in de negentiende en het begin van de twintigste eeuw van de armen hadden, vond een wetenschappelijke variant in de door hem geponeerde *culture of poverty*. Volgens deze benadering leefden armen bij de dag en kwamen prostitutie,

4 G. Hintzen, *Armwezen en sociale voorzorg* (Rotterdam 1920) 41 en 113; W.C. Mees, *Man van de daad. Mr Marten Mees en de opkomst van Rotterdam* (Rotterdam 1946) 341. In mijn proefschrift ga ik uitvoerig in op de houding van de gegoede burgerij ten opzichte van het armoedevraagstuk: *Burgers in de bijstand. De ontwikkeling van de sociale zekerheid in Leeuwarden van 1880 tot 1930* (Franeker 2000) 50-69.

5 I.J. Brugmans, *De arbeidende klasse in Nederland in de 19de eeuw 1813-1870*. (Utrecht 1973 9e dr.) 169-192; C. Lis, H. Soly en D. van Damme, *Op vrije voeten? Sociale politiek in West-Europa (1450-1914)* (Leuven 1985) 153.

drankverslaving, echtscheiding en verlating veelvuldig onder hen voor. Tevens koesterden armen volgens deze 'theorie' een sterk wantrouwen jegens instituties als kerk en onderwijs. De overeenkomst tussen de opvattingen van tijdgenoten, historici en die van Lewis is duidelijk en betreft het vermeende gebrek aan *zelfbeheersing* bij armen. Met de naamgeving van zijn geesteskind was Lewis overigens nogal slordig. Eigenlijk was er maar zeer ten dele sprake van een cultuur van de *armoede*: volgens Lewis leefden niet alle armen in zo'n tegencultuur, maar slechts twintig procent van hen. Het verband met de armoede wordt dus ten onrechte benadrukt, omdat er blijkbaar andere en mogelijk veel wezenlijker variabelen zijn die deze eventueel bestaande, afwijkende levenswijze zouden kunnen verklaren.

Ondersteuningsrapporten

De belangrijkste bronnen die ik in mijn promotieonderzoek naar de levenswijze van Leeuwarder armen heb gebruikt, zijn de rapporten met aanvragen om ondersteuning die bij de Stadsarmenkamer (voorloper van de Gemeentelijke Sociale Dienst) werden ingediend. Daarom eerst kort iets over de organisatie van de armenzorg rond 1900. Landelijk bepaalden de Armenwetten van 1854 en van 1912 het toneel. Deze hadden betrekking op slechts een deel van de armenzorginstellingen: alleen die uitgingen van gemeentelijke armenzorginstellingen, zoals de Leeuwarder Stadsarmenkamer. Ondanks aanvankelijke pogingen van minister Thorbecke, bemoeide de overheid zich niet met de kerkelijke en particuliere instellingen op het terrein van de armenzorg. De wet van 1854 was de eerste landelijke armenwet, gebaseerd op wat het sociale angstmotief is gaan heten: armen kregen steun om ze af te houden van diefstal en bedelarij. Zo poogde men de sociale orde te handhaven: er werd dan ook wel van 'politiezorg' gesproken. Overigens werd alleen 'bij volstrekte onvermijdelijkheid' een zeer magere ondersteuning verleend.

Bij de plenaire behandeling van de nieuwe Armenwet van 1912 in de Tweede Kamer wees minister Heemskerk nog op deze achterliggende gedachte van de oude Armenwet. De nieuwe wet maakte een veel royaler gemeentelijk beleid mogelijk en betekende weinig minder dan een revolutie op sociaal terrein. Volgens de wet mocht nu net zo veel steun worden gegeven als een gezin nodig had voor de noodzakelijke kosten van levensonderhoud. Een soortgelijke omschrijving staat nog steeds in de

(nieuwe) Bijstandswet. Duidelijk bleek ook uit de parlementaire behandeling dat het beeld van de arme, waarschijnlijk als gevolg van de diverse parlementaire onderzoeken naar het wel en wee van de arbeidende klasse, was veranderd. Het wat positievere beeld dat de wetgever van de potentiële ondersteunden had, maakte de weg vrij voor een wat rechtvaardiger wetgeving. De ruimere mogelijkheid om te ondersteunen mocht de werking van de arbeidsmarkt evenwel niet in de weg staan. De overheid trachtte 'onnodige' ondersteuning te voorkomen door deze op een dusdanig niveau te houden dat het zoeken naar betaalde arbeid aantrekkelijk bleef. In dit kader paste ook de voorkeur van de wet voor het opzetten door de gemeentelijke overheden van werkverschaffingsprojecten: de steun moest zoveel mogelijk in de vorm van loon voor arbeid worden verleend.⁶

Nog onder de oude wet van 1854 werd in Leeuwarden in 1893 het zogenaamde Elberfelder stelsel ingevoerd. Dit hield in dat vrijwilligers uit de burgerij (buurtbezoekers geheten) onderzoek deden naar de inkomsten van armen die bij

Het machtsverschil tussen arm en rijk werd in de voogdenzaal van de Leeuwarder Stadsarmenkamer nog eens benadrukt doordat de ondersteunde in haar eentje was en moest blijven staan voor een houten hekje. Zij lijkt daar trouwens niet erg van onder de indruk (collectie Gemeentearchief Leeuwarden).

de Stadsarmenkamer ondersteuning aanvroegen. Hun bevindingen legden zij neer in drie pagina's tellende rapporten. Al na enkele jaren werd hun werk geleidelijk overgenomen door beroepsarmenbezoekers. Op deze manier ontstond een reeks rapporten lopend van 1893 tot 1925, die grotendeels bewaard zijn gebleven. De ondersteuning zoals die door de Stadsarmenkamer aan het einde van deze periode, dus in de jaren '20, werden verleend, droegen vergeleken met de bedelingsbedragen van 30

⁶ Zie over de Armenwet van 1912: Kok, *Burgers in de bijstand*, 253-257.

jaar eerder bijna het karakter van 'gouden' handdrukken. In de jaren '90 werd per week gemiddeld 80 cent als ondersteuning verstrekt. In de jaren '20 was dit gestegen tot f 5,60: een toename van meer dan 300 procent, rekening houdend met de geldontwaarding. Door middel van de Ongevallenwet van 1901, de oprichting van gemeentelijke werkloosheidsfondsen en de Invaliditeits- en Ouderdomswet van 1919 werd in de eerste twintig jaren van de twintigste eeuw het stelsel van sociale zekerheid in Nederland verder vormgegeven. Latere toevoegingen zouden weinig wezenlijke veranderingen in dit systeem brengen.

De reeks rapporten zoals opgesteld door de armbezoekers bevatten een schat aan gegevens over het wel en wee van de arme kant van Leeuwarden en zijn door mij gebruikt om na te gaan in hoeverre de armen er andere waarden en normen op na hielden dan de rest van de Leeuwarder bevolking. In mijn onderzoek heb ik een tweetal perioden van elk vier jaar uitgezocht (1894-1897 en 1922-1925), waarvan alle 3.000 rapporten met aanvragen voor financiële ondersteuning zijn geanalyseerd.

Leven in armoede

In maart 1895 schreef de 30-jarige mevrouw Heerings een brief aan de voogden van de Stadsarmenkamer waarin zij om hulp verzocht. 'Meheer ik heb nu niets geen inkomen en ik ben er niet in opgebragt om bij een ieder te vragen (...) maar ik ben tot mijn dood toe verlegen. Ik hemb wel wat naaien maar daar ken ik niet met mijn beide kinders door de tijd.' 's Zomers viel het met het 'door de tijd komen' nog wel mee. De meeste mannelijke ondersteunden hadden dan over het algemeen steeds werk, bestaande uit het laden en lossen van schepen, het helpen op de Leeuwarder veemarkt met het veetransport en als tijdelijke hulp in de diverse fabrieken en groothandels. Aangezien 's winters de handel vrijwel stil lag, was er voor de losse arbeidskrachten nauwelijks werk en moesten zij zich in leven trachten te houden met opgespaarde verdiensten en een eventuele financiële ondersteuning van de gemeentelijke Stadsarmenkamer. Als regel was dit niet voldoende en moesten de bezittingen (meestal kleding) naar de bank van lening worden gebracht om te worden terugggekocht als er weer werd verdiend. Op de pof kopen bij winkeliers was in de winter ook een normaal verschijnsel. Vaak duurde het tot de volgende herfst voordat deze schulden waren afgelost. Bedacht moet worden dat er juist in de winter extra geld nodig was om de kachel brandende te houden. Vaak trouwens

was de kachel overdag uit en behielp moeder de vrouw zich bij haar huiswerk (vaak het schiften ('lezen') van erwten of naaiwerk zoals in het geval van mevrouw Heerings) met een stoofje om in ieder geval de voeten warm te houden.⁷

Het gaat hier dus om de vraag of armoede in figuurlijke zin stonk, met andere woorden of de waarden en normen van armen afweken van die van de rest van de samenleving. Om deze tegencultuur op het spoor te kunnen komen is bij de analyse van de ondersteuningsrapporten gelet op de vraag in hoeverre het volgende zestal kenmerken bij de ondersteunden voorkwam: lidmaatschap van een begrafenisfonds, schoolverzuim, misbruik van sterke drank, het ondergaan hebben van gevangenisstraf, onkerkelijkheid en ongehuwd samenwonen. Wanneer deze verschijnselen bij de ondersteunden op grote schaal voorkwamen, kan worden gesproken van een sterk afwijkende levenswijze.

Ondanks de penibele omstandigheden slaagde het merendeel van de ondersteunden er in om wekelijks een of twee kwartjes te sparen voor de *begrafenisverzekering*; iets dat wijst op een toekomstgerichte levenswijze en als zodanig een 'leven bij de dag' ondubbelzinnig uitsluit. Het is de vraag of het niet afsluiten van zo'n verzekering op zijn beurt wijst op een 'leven bij de dag'. De armbezoekers wezen vaak op gezinnen die, hoe goed ze ook hun best deden, er niet in slaagden de premiebetaling vol te houden. Het was dan de diepe armoede die dit onmogelijk maakte, niet een vorm van 'losbandig bestedingsgedrag'. In die gevallen was men niet in staat de beleden waarden in praktijk te brengen. Uit het feit dat ook de allerarmsten er elke week opnieuw in slaagden een kwartje over te houden om de premie van het begrafenisfonds te betalen, blijkt dat zij deze burgerlijke deugd van de 'zelfbeheersing' beter dan welke bevolkingsgroep ook aanhingen. Gedurende de jaren '90 was in Leeuwarden 70 procent van de aanvragers voor ondersteuning lid van een begrafenisfonds, terwijl dit percentage een kwart eeuw later tot bijna 80 was gestegen. Het zou meer met het beeld dat de welgestelden van die tijd van de armen hadden overeenkomen, wanneer armen en ondersteunden hun inkomsten tot de laatste cent hadden verbrast.

Aanwijzingen dat armoede door de manier van opvoeden van de ene generatie op de andere werd overgedragen, heb ik niet kunnen vinden. Een

7 Zie voor een uitgebreide beschrijving van het winterse leven in de jaren '90 van de negentiende eeuw en de jaren '20 van de twintigste eeuw: Kok, *Burgers in de bijstand*, 182-213 en 312-345; brief mevrouw Heerings op pagina 239.

hoge mate van schoolverzuim zou daarvoor een aanwijzing kunnen zijn, omdat daardoor immers de opwaartse mobiliteit werd verkleind. Het is nu de vraag in hoeverre de houding van de ondersteunde ouders ten opzichte van het onderwijs verschilde van die van de overige Leeuwarders. In het begin van deze periode werd als belangrijkste oorzaak van het schoolverzuim niet de afkeer van ouders van het onderwijs genoemd, maar de lage lonen die door hen werden verdiend.⁸ De schoolhoofden bezochten de ouders van deze kinderen om naar de redenen van het verzuim te informeren. 'Als men er iets van zegt dat de kinderen de school niet mogen verzuimen, dan krijgt men ten antwoord: honger is een scherp zwaard.' Door de invoering van de Leerplichtwet in 1901 werd het voor kinderen van 6 tot en met 11 jaar verplicht de lagere school te bezoeken. De commissie tot wering van schoolverzuim hield de vinger aan de pols en constateerde dat 'waar eertijds de ouders hunne kinderen menigkeer om allerlei luttele oorzaken de school deden verzuimen, dit euvel tot een veel beperkter aantal is teruggebracht.'

Toch bleef er sprake van omstandigheden die het (tijdig) schoolbezoek bemoeilijkten, zoals het geplaatst worden van kinderen op scholen die ver uit de buurt lagen, zodat te laat komen vaak voorkwam. Een vervroeging van de schooltijden had in de tweede helft van de jaren '20 eveneens een toename van het (herhaaldelijk) te laat komen tot gevolg. Daarnaast werd geklaagd over de 'karrijders' die de schoolkinderen tegen een geringe beloning pakjes lieten bezorgen. Als beide ouders buitenshuis werkten (dat kwam geregeld voor) was het moeilijk om het verzuim van de kinderen op het spoor te komen. Onder schooltijd de stad ingaan kwam natuurlijk ook veel voor. Dit zogenaamde 'omlopen' vond vooral plaats wanneer er wat te doen was in de stad: op vrijdag (wanneer er veemarkt werd gehouden), op 1 mei (festiviteiten rond de dag van de arbeid) en wanneer er kermis was. Net als in de jaren '90 kwam het ook in de jaren 1920 nog veel voor dat de oudere kinderen soms thuis werden gehouden om op de jongste kinderen te passen en om huishoudelijke werkzaamheden te verrichten, wanneer de moeder buitenshuis aan het werk was. Al met al is duidelijk dat het schoolverzuim, voor zover het voorkwam, niet werd veroorzaakt door een onverschillige houding van de ouders ten opzichte van het onderwijs.

Maakte in de jaren '90 nog veertien procent van de ondersteunden misbruik van sterke drank, een kwart eeuw later was dat percentage bijna

8 Zie voor het volgende: Kok, *Burgers in de bijstand*, 199-201 en 336-338.

gehalveerd. De drankduivel had slechts een (kleine) minderheid in zijn macht. Drankverslaving op zich kan natuurlijk niet stevast als cultureel kenmerk worden gezien. Lang niet altijd was in dergelijke gevallen sprake van een ook in andere opzichten afwijkende levenswijze. Deze vorm van drankverslaving kan immers ook veroorzaakt zijn door persoonlijkheidskenmerken van de arbeiders in kwestie. De zinsnede dat mannen uit pure ellende naar de fles grepen, is al vaak opgeschreven, maar een uitspraak van Joseph Wresinski, oprichter van de Vierde Wereldbeweging, geeft aan hoe beroerd deze drankverslaafde vaders zich moeten hebben gevoeld. Ook zijn vader dronk veel en aan schelden was Wresinski jr. al snel gewend geraakt: 'Pas veel later, toen ik als volwassene met andere mannen zoals hij en andere gezinnen als het onze leefde, heb ik begrepen dat mijn vader een vernederd mens was. Hij leed eronder dat zijn leven mislukt was; hij schaamde zich diep omdat hij de zijnen geen zekerheid en geluk kon geven. Dat is het verschrikkelijke van armoede. Een mens die zo vernederd is, kan niet leven zonder te reageren.'⁹ Zo bekeken is het een wonder dat de drankverslaving beperkt van omvang bleef.

Wat betreft de mate van criminaliteit onder de ondersteunden moet allereerst worden opgemerkt dat deze zich tot ongeveer tien procent van de ondersteunden beperkte. Verder bestond er een grote overlap met het verschijnsel drankverslaving: inbraken en diefstal bijvoorbeeld werden vaak onder invloed van sterke drank gepleegd. Verder zegt een veroordeling in de toenmalige armoedige situatie niet zo veel als men bedenkt dat in ieder geval een aantal diefstallen gezien moet worden tegen de achtergrond van het zogenaamde eet- en neemrecht. Dat wil zeggen dat de diefstallen bewust werden gepleegd omdat de (socialistische) daders meenden er als armen recht op te hebben. In dat geval is er sprake van een ideologisch verschil tussen rechter en veroordeelde. Het gaat duidelijk veel te ver om op grond hiervan te spreken van een geheel eigen, sterk verschillende levenswijze van de desbetreffende personen.

Tot slot de vraag of de ondersteunden afweken van de overige Leeuwarders wat betreft onkerkelijkheid en het ongehuwd samenwonen. Onkerkelijkheid kwam aan het eind van de negentiende eeuw als geregistreerd verschijnsel bijna niet voor en voor zover daarvan wel sprake was, kwam het bij ondersteunden even weinig voor als bij de rest van de

9 H. van Rijn, *Armoede: noodlot of onrecht? Een van de armste gezinnen in Nederland aan het woord* (z.pl. 1995) 115.

volwassen Leeuwarders. In het midden van de jaren '20 was de onkerkelijkheid onder de bedeeden weliswaar gegroeid tot twintig procent, maar er bestond op dit punt geen verschil tussen ondersteunden en degenen die niet werden ondersteund. Ongehuwd samenwonen kwam in de hele periode 1880-1930 maar weinig voor. De officiële bevolkingsregisters registreerden het verschijnsel niet, maar afgaande op de waarnemingen van de buurtbezoekers en de armbezoekers betrof het gemiddeld nog geen twee procent van de ondersteunden. De overgrote meerderheid van de samenwonenden was dus - in beide betekenissen van het woord - burgerlijk getrouwd.

Wissesstraat in Leeuwarden rond 1920 (collectie Gemeentearchief Leeuwarden).

Afwijkende levenswijze in Leeuwarden?

Nu de zes indicatoren de revue zijn gepasseerd, kan de vraag worden beantwoord of er sprake was van een sterk afwijkende levenswijze onder de Leeuwarder armen. Dat het wat te ver gaat om op basis van een enkele indicator te besluiten tot het bestaan van een sterk afwijkende levenswijze in het desbetreffende gezin, toont het voorbeeld van een bijna 40-jarige man die nog steeds bij zijn moeder inwoonde. Hij was ooit wegens diefstal tot een gevangenisstraf veroordeeld, maar had volgens de armbezoeker zijn leven gebeterd. In 1925 liep hij als losse arbeider stad en land af om werk te krijgen maar veel succes had hij hiermee niet. Toch lukte het hem om buiten de werkverschaffing te blijven, alhoewel hij voor alle zekerheid een bon had aangevraagd en ontvangen. Blijkbaar waren incidentele karweitjes naast het ouderdomspensioen van zijn moeder net voldoende om in leven te blijven. Begin mei 1925 kreeg de zoon een kleine

aanvullende ondersteuning van f 2,50 zodat hij wat meer thuis kon blijven tijdens de ziekte van zijn moeder. De vroegere veroordeling was het enige smetje op dit gezin.¹⁰ Deze conclusie geldt ook voor bijvoorbeeld de gezinnen waarbij man en vrouw ongehuwd samenwoonden, maar waar evenmin een van de andere vijf kenmerken word aangetroffen. Er was in die gezinnen geen sprake van drankverslaving, de kinderen gingen geregeld naar school, het gezin was lid van een begrafenisfonds en men hield zich keurig aan de regels door de wet gesteld.

Zowel in de jaren '90 als in de jaren '20 bezat tien tot vijftien procent van de ondersteunden twee of meer van de hierboven besproken kenmerken. In beide perioden gaat het dan om ruim honderd gezinnen en alleenstaanden die aan de voorlopige 'definitie' van *culture of poverty* beantwoordden. Bij een derde deel daarvan werden drie of meer kenmerken aangetroffen; daarvan was bijna iedereen aan de drank. Van de totale groep met twee of meer kenmerken was iets meer dan de helft aan de sterke drank verslaafd. Vanwege het drankmisbruik onder de harde kern van deze ondersteunden heeft het volgens mij geen zin om in deze gevallen van een tegencultuur (of zo men wil van een *culture of poverty*) te spreken. Met drankverslaving zo nadrukkelijk aanwezig, blijft er voor cultuur weinig ruimte over. Het heeft immers weinig zin om te spreken van een tegencultuur, als deze 'levensstijl' en de communicatie die daar deel van uitmaakt, met drank doordrenkt is. Daarnaast is het verband met de armoede wel aanwezig, maar aangezien het overgrote deel van de ondersteunden er in slaagde de ellende van de armoede op (mens)waardige wijze te doorstaan, is het misleidend om dat verband zo zwaar te benadrukken.

De Amerikaanse socioloog Merton spreekt in dit geval van *retreatism*. 'People who adapt (or misadapt) in this fashion are, strictly speaking, in the society but not of it.'¹¹ Hij doelt hiermee op onder meer chronische dronkaards, drugsverslaafden en - mogelijk wat overhaast - ook op zwervers en 'psychopaten'. Dergelijke personen hebben volgens hem weinig contact met elkaar, zodat er geen nieuwe waarden en normen en dus geen nieuwe cultuur ontstaat. De nadruk ligt dan niet op een gemeenschappelijkheid in het zich verzetten tegen de overheersende levenswijze van de rest van de samenleving, maar op het niet goed kunnen functioneren binnen die samenleving. Als we deze harde kern verder buiten beschouwing laten,

10 Kok, *Burgers in de bijstand*, 342.

11 R.K. Merton, *Social Theory and Social Structure*. 3e dr. (New York 1968) 207-209.

houden we in beide perioden een groep van ruim vijf procent over die op in ieder geval een tweetal punten een afwijkende levenswijze bezit. Duidelijk is echter dat de overgrote meerderheid van de werklozen die ondersteuning aanvroegen, geen afwijkende waarden en normen hadden. Mevrouw Heerings vermeldde in haar al eerder aangehaalde brief dat haar ouders haar niet konden helpen. Desondanks kon ze goed met hen overweg: 'Ze benne oud en arm maar toch derdeege fazoenlijk.' Uit analyse van de ondersteuningsrapporten blijkt dat dit oordeel opgaat voor de overgrote meerderheid van de ondersteunden. Ze waren *burgers* in de bijstand.

Er zijn vrij sterke aanwijzingen dat die burgerlijkheid niet alleen voor de Leeuwarder armen geldt. Ik noem er een tweetal. In de eerste plaats was het lidmaatschap van een begrafenisfonds wijd verspreid onder de lagere sociale klassen in de negentiende eeuw. Een staatscommissie onderzocht in het begin van de jaren '90 de vraag of er sprake was van misbruik door armen van dit soort verzekeringen, door hun kinderen zo slecht te verzorgen zodat bij overlijden een uitkering van het fonds zou volgen. Deze voorstelling van zaken was wijdverbreid, maar, zo toonde de commissie aan, geheel onjuist.¹² Geen afwijkende levenswijze dus, maar alom een houwten en keren om de premie voor het fonds te kunnen betalen. De tweede aanwijzing betreft onderzoek van Booth in het Londen van de jaren '90 van de negentiende eeuw en dat van Verdonck rond 1920 in Nederland naar de omvang van drankverslaving als oorzaak van armoede. Beiden kwamen tot de conclusie dat slechts in een minderheid van de gevallen, respectievelijk veertien en vijf procent, sprake was van drankmisbruik als oorzaak van de behoeftige omstandigheden.¹³ Ook dat spoort met de resultaten van mijn Leeuwarder onderzoek.

Slot

Eén conclusie ter afsluiting. Deze betreft de verklaringsmodellen die uitgaan van een afwijkende levenswijze van de onderste sociale klassen. Vooral gebruik van een begrip als het 'beschavingsoffensief' dat hogere sociale klassen in de negentiende eeuw (in de vorm van bijvoorbeeld volksonderwijs) ingezet zouden hebben om de armen te 'beschaven' wordt in dit licht bezien uiterst discutabel. Veel te gemakkelijk hebben historici de vertegenwoordigers van de gegoede burgerij van destijds op hun woord

12 Kok, *Burgers in de bijstand*, 57-61.

13 Kok, *Burgers in de bijstand*, 57 en 67 vlg.

geloofd wanneer deze de afwijkende levenswijze van de armen benadrukten in hun verdediging van voorgestelde maatregelen. De wens van het rijkere deel van de bevolking om de status quo te handhaven, leidt per definitie tot een negatief beeld van de *underclass*. Daarbij wordt vaak de stelling dat de armen, vanwege hun afwijkende cultuur, zelf voor hun armoedige levensomstandigheden verantwoordelijk zijn, benadrukt. De Amerikaanse econoom John Kenneth Galbraith merkt in dit verband op dat de welgestelden zelf toch wat sceptisch staan tegenover deze negatieve beeldvorming: 'None of this, of course, is quite believed; it serves, nonetheless, to justify the comfortable position and policy.'¹⁴ Deze mentaliteit van de heersende klassen wordt door Galbraith aangeduid met de term *culture of contentment*. Wertheim spreekt in dit verband over 'elitewaan' als hij doelt op de geringe aandacht van de hogere klassen voor de laagste sociale klassen. Als belangrijk onderdeel van deze elitewaan wijst hij op de verdringing van tal van - ellendige - aspecten van de maatschappelijke werkelijkheid uit ons bewustzijn. Komen gegoede burgers wel in aanraking met de armoede dan is volgens Wertheim bij velen de drang erg sterk om die armoede te verdringen of weg te redeneren.¹⁵

14 J.K. Galbraith, *The Culture of Contentment* (Boston 1992) 41.

15 W.F. Wertheim noemt dit 'reducering van de cognitieve dissonantie', in: *Elite en massa, een bijdrage tot ontmaskering van de elitewaan* (Amsterdam 1975) 125 vlg.; zie ook Galbraith, *Affluent Society* (Harmondsworth 1977) 267.